

Zapomenuté umění bohyně Mnémosyné

■ DIANA MÍČKOVÁ (Praha)

Abstract:

The forgotten art of Mnemosyne

The present article deals with the classical art of memory in ancient Greece. Although there are not many Greek texts mentioning the art of memory, we can find references to it and people, who used and/or taught it, as well as allusions to mnemonics and „wax tablets of the mind“. Except for the legendary inventor of this art, Simonides of Ceos, we find mentions of several rhetors, sophists and philosophers who used mnemonics and it is probable that some form of the art of memory existed already long before Simonides. There are also mentions of the importance of memory for Pythagoreans and Orphics, as well as suggestions of similarities between principles of the art of memory and Egyptian hieroglyphs, especially in the way the Greeks interpreted them.

key words: memory; art of memory; mnemonics; wax tablets; Egyptian hieroglyphs
klíčová slova: paměť; umění paměti; mnemotechnika; voskové tabulky; egyptské hieroglyfy

„Hérakleídés Pontský o něm praví, že o sobě říkal, že se kdysi narodil jako Aithalidés a byl považován za Hermova syna, a Hermés mu řekl, aby si vybral, cokoliv by chtěl, kromě nesmrtelnosti. Požádal tedy, aby si pamatoval za života i po smrti (vše), co se (mu) přihodilo.“

Diogenés Laertios o Pýthagorovi (*Vitae VIII, 4*)¹

Klasické umění paměti je známo především ze tří římských zdrojů – anonymního spisu *Rhetorica ad Herennium*,² Ciceronova *De oratore*³ a Quintilianova *Institutio oratoria*.⁴ Spočívá v systému mnemonických míst (*loci*),

¹ V případě, že u citací antických autorů není uveden překladatel, je překlad můj vlastní.

² RHET. HER. III, 16–26.

³ CIC. *De orat.* II, 350–360.

⁴ QUINT. *Inst.* XI, 2.

pevně ukotvených v paměti, na něž si má člověk ukládat živé a výrazné obrazy (*imagines*) představující věci, které si dotyčný chce zapamatovat, a to pomocí *memoria rerum* a *memoria verborum* – tedy obrazů, které v prvním případě kódují základní pojmy či významné části a body pamatovaného, ve druhém případě pak jednotlivá slova, a tedy např. konkrétní znění celých veršů či vět. Antičtí autoři popisují pravidla, podle kterých mají být paměťová místa tvořena – místa musí mít pevně stanovené pořadí, být od sebe jasně rozlišitelná, nesmějí být temná, ani příliš světlá atp.

Sami Římané však odkazují na původ mnemotechniky ve starověkém Řecku, ať už jde o legendární vynalezení této metody básníkem Simónidem,⁵ nebo o zmínky o osobnostech, které byly těmito dovednostmi vyhlášeny nebo jim vyučovaly.⁶ Přestože ze samotného Řecka mnoho dokladů o umění paměti nemáme, zdá se, že tyto techniky zde musely být relativně známé, a je tedy možné, že se delší pojednání o nich do dnešních dnů pouze nedochovala.

Simónidés, legendární vynálezce umění paměti – mýty a fakta

Marcus Tullius Cicero, jeden ze tří zmiňovaných autorů, jejichž popis umění paměti se dochoval dodnes, na některých místech svých spisů alespoň zběžnou znalost principu umění paměti u svých čtenářů předpokládá.⁷ V *De oratore*⁸ mnemotechniku dokonce označuje jako *res nota et pervulgata*, je tedy možné, že vzdělaní lidé o této technice věděli, i když ji sami nemuseli používat, případně že základy umění paměti mohly být standardní součástí výuky rétoriky.⁹

Kromě teoretických rad nalezneme u latinských autorů také odkazy na jejich současníky, kteří ovládali mnemonické umění a jejichž paměť byla pozoruhodná. Cicero zmiňuje např. Métrodóra ze Sképsie,¹⁰ o němž bude ještě řeč, Quintilianus pak píše, že o svých současníkích, kteří umění paměti používali, slyšel, ale osobně se s nimi nesetkal.¹¹

⁵ Např. Cic. *De orat.* II, 74.

⁶ Např. Cic. *Tusc.* I, 59 nebo Plin. *Nat.* VII, 24.

⁷ Cic. *De orat.* I, 157 nebo *Part.* 26.

⁸ Cic. *De orat.* I, 137.

⁹ Blum 1969, s. 132.

¹⁰ Cic. *Tusc.* I, 59.

¹¹ Quint. *Inst.* XI, 2; 50.

Za zakladatele umění paměti byl tradičně považován básník Simónidés z Keu, žijící přibližně v letech 556–467 př. n. l.¹² Tento básník měl být kdysi pozván na hostinu k boháči jménem Skopás, jenž po něm chtěl, aby při hostině složil a zazpíval skladbu na jeho počest. Simónidés v básni však neoslavil jen hostitele, ale také Dioskúry Kastora a Polydeuka, načež mu Skopás odmítl vyplatit celou mzdu s tím, ať mu druhou polovinu zaplatí právě tato božská dvojčata. Ještě během téhož večera přišel pro Simónida sluha, jenž mu oznámil, že se po něm ptají nějací dva mladíci. Simónidés se vydal k bráně, aby se s nimi setkal, nikoho ale nenašel. Když ovšem opustil dům, ten se zřítíl a všichni, kteří byli na hostině přítomni, byli zabití. Těla mrtvých lidí byla údajně natolik zohavena, že je nebylo možné identifikovat, Simónidés si nicméně pamatoval, na kterém místě kdo na hostině seděl a podle umístění pak mohl určit, čí je které tělo. A tak podle legendy vzniklo umění paměti.¹³

Je doloženo, že Simónidés a Skopás se znali, a zřícení Skopova domu při katastrofě je skutečná událost, datovaná asi do roku 515 př. n. l.¹⁴ – tolik k historickému základu legendy. Simónidés mohl samozřejmě nějaké paměťové pomůcky používat, či tím dokonce být znám natolik, že na tomto podkladě postupně vznikla výše uvedená legenda, nicméně jistě nebyl první ani jediný, kdo s nimi pracoval. Jedním z důvodů, proč je tento básník tradičně za zakladatele mnemotechniky považován, může být skutečnost, že žil v době ústupu tradiční homérské orální poezie a naopak rozšiřování psaných veršů, kdy začala být v Řecku poezie písemně fixována a básně se již při každé recitaci nevytvářely znovu.¹⁵ Je tedy možné, že využíval nějaké tradiční pa-

---

¹² MOLYNEUX 1992, s. 3.

¹³ Nejstarší dochovaný záznam legendy o Simónidovi pochází opět od Cicerona (*De orat.* II, 74), který také uvádí historku, že Simónidés nabízel Themistokleovi, že jej svému umění paměti naučí, ten jej ale odmítl s tím, že dává přednost umění zapomínání; vzápětí Ciceronův Antonius poznamenává, že by tento přístup neměl vést k zanedbávání paměti. Simónidés je nicméně zmiňován jako zakladatel mnemotechniky již mnohem dříve, a to u Kallimacha (CALL. frg. 64 Pf.) a na Parském mramoru (EDMONDS 1924, s. 249).

¹⁴ MEYER 1909, s. 249.

¹⁵ SMALL 2005, s. 72. Principy ústně předávané poezie se od poezie psané značně liší. Podstatné části homérských básní tvoří tzv. formule, pevně dané a pravidelně užívané výrazy s přesnou metrickou strukturou, které se předávaly mezi generacemi pěvců. Přestože takto tradované básně měly funkci média, nesusoucího určitou část kolektivní paměti, konkrétní podoba skladeb byla vytvářena při každé příležitosti znovu a odlišně. Více k mechanismům orality a formulové teorii a jejím různým as-

měřové pomůcky, které se v tomto novém kontextu mohly jevit podivuhodné, nebo dokonce nadbytečné. Domněnka, že umění paměti se při písemné fixaci slov stává zbytečným a nemá upotřebením, je ovšem mylná. V psané kultuře je naopak mnohem podstatnější pamatovat si přesně více materiálu a znát některé věci doslova; umění paměti se ostatně objevuje jako součást psané kultury vzdělaných vrstev společnosti.¹⁶

V Simónidově době tedy mohla být jistá forma mnemotechniky známá, sám Simónidés však nemusel být jedním z prvních, kdo umění paměti používal, ale naopak mohl být jedním z posledních, kdo nějakou jeho starou formu využíval při své tvorbě. Je také zajímavé, že v legendě se objevuje pouze jedna část klasického umění paměti, a to vytváření paměťových míst, nicméně nejsou v ní zmiňovány paměťové obrazy, které je pak třeba na připravená místa v paměti umístit.

Učitelé moudrosti

První osobnost, o níž je po Simónidovi tradováno, že se věnovala umění paměti, je sofista Hippiás z Élidy, žijící v 5. století př. n. l. O Hippiově mnemonickém systému se zmiňuje Platón v dialogích *Hippias Větší* a *Hippias Menší*. V prvním zmiňovaném dialogu Sókratés podotýká, že Hippiás, s nímž hovoří, „zná mnemonické umění“,¹⁷ v *Hippiovi Menším* pak Sókratés ironicky vyjmenovává Hippiovy dovednosti a znalosti, mezi jinými právě i umění paměti: „(...) však jsem zapomněl, jak se podobá, tvé umění mnemonické, v němž ty jsi podle svého mínění velmi proslulý.“¹⁸ Kromě Platóna zmiňuje Hippiá v souvislosti s uměním paměti i Xenofón, když píše, že toto umění se od něj naučil Kalliás.¹⁹ Z posledního zmiňovaného úryvku bychom dokonce mohli usuzovat, že Hippiás mohl svému umění paměti vyučovat druhé, což byla praxe, které se věnovali sofisté, mezi něž Hippiás bezesporu patří.

---

pektům viz např. HAVELOCK 1963, LORD 1964, novější studie pak viz např. SALE 2001 či CLARK 2004. Ačkoliv pěvci, skládající poezii takového druhu, si museli minimálně části těchto básní pamatovat a svou paměť k tomu cvičit, jedná se o naprosto odlišnou tradici, než je klasické umění paměti, spjatou především s heroickou poezií a pracující zjevně spíše s metrickou strukturou verše než s paměťovými obrazy, jak je známe z pozdější doby.

¹⁶ Viz např. CARRUTHERS 1990, s. 12; SMALL 2005, s. 3–9.

¹⁷ PL. *Hp.Ma* III, 283e, překlad F. NOVOTNÝ.

¹⁸ PL. *Hp.Mi* 368d, překlad F. NOVOTNÝ.

¹⁹ X. *Smp.* 4, 62.

Není však jasné, zdali se v Hippiově případě jedná o jeho vlastní, nějak specifický mnemonický systém, který používal či mu vyučoval, nebo o paměťový systém či pomůcky, které mohlo využívat více sofistů; stejně tak nelze říci, nakolik se sofistická mnemonika podobala umění paměti, jak je známe z klasických zdrojů, či se od něj naopak odlišovala.

Další rady, jak posílit svou paměť, dokonce i s několika příklady, nalezneme též ve spise *Dissoi Logoi / Dialexeis*, o jehož dataci a původu dosud panují pochybnosti, který byl však zjevně ovlivněn myšlenkami sofistů.²⁰ Dílo bylo sepsáno v dórsském dialektu někdy po konci peloponéské války a pojednává o dobových filosofických problémech. Jeho poslední část se pak zabývá rétorikou a právě zde se objevuje zmíněná pasáž o paměťových pomůckách: „Je třeba si zapamatovat jméno Chrysippos. Spojíme *chrys* (zlaté) a *hippos* (kůň). Nebo spojíme slovo *pyrilampés* (světluška) s *pyr* (oheň) a *lampein* (zářit). Tolik tedy o jménech. Věci (se pamatují) takto: Odvahu (umístíme) na Area a Achillea, kovářství na Héfaista, zbabělost na Épeia...“²¹

Čteme zde jak o příkladech jednoduchých pomůcek na základě zvukové podoby slov, tak i na základě metafory či metonymie, vyskytujících se v latinských spisech v rámci *memoria verborum* a *memoria rerum*, ostatně i zde jsou tyto příklady označeny jako „jména“ a „věci“. Je tedy zjevné, že tyto principy se vyskytovaly již v Řecku, a je dokonce možné, že i samotná tato terminologie pochází právě z Řecka.²²

Jako součást výuky rétoriky se umění paměti objevuje až za helénismu.²³ Alkidamás ve svém spisku o rétorice píše, že řečník by si neměl svůj projev zapisovat a pak se jej slovo od slova učit nazpaměť, ale raději si pevně v paměti ukotvit základní body své řeči. Přesně takto využívali později umění paměti římscí řečníci, a bylo by tedy logické, kdyby rétoři používali nějaké paměťové pomůcky již ve starověkém Řecku.²⁴ Je možné, že v řeckých pří-

²⁰ SCHIAPPA 2005, s. 146–147.

²¹ DISSOI LOGOI IX,5, viz též DIELS – KRANZ 1922, s. 345 či SPRAGUE 1968, s. 166–167.

²² YATES 2015, s. 44. O vztahu mezi řeckým paměťovým systémem či systémy a klasickým uměním paměti popisovaném v latinských textech je známo velmi málo. Podle autora díla *Rhetorica ad Herennium* se zjevně v nějakých aspektech lišilo: zmiňuje řecká díla o mnemotechnice (která však konkrétně neuvádí), jež popisují seznamy obrazů pro jednotlivá slova, což součástí klasické metody nebylo (RHET. HER. III, 22–23).

²³ SMALL 2005, s. 74.

²⁴ BLUM 1969, s. 91.

ručkách pojednávajících o řečnictví se kapitoly o umění paměti běžně vyskytovaly, ale tato díla se do dnešních dnů nedochovala.²⁵ Skutečnost, že v řecké rétorice mohly být používány nějaké mnemotechnické pomůcky, podobné klasickému umění paměti, však můžeme nalézt v drobných komentářích a poznámkách. Například Diogenés Laertios uvádí tento Antisthenův výrok: „Když si mu kdosi neznámý stěžoval, že ztratil své poznámky, řekl: ‚Měl sis to zapsat do duše, a ne na papír.‘“²⁶

Spojitosť mnemotechniky s řečnictvím je pak nasnadě i z její kritiky. Jedním z příkladů může být epikúrejská filosofická škola, jež sice kladla na paměť důraz – epikúrejci měli učit své žáky nazpaměť celým proslovům, ale zřejmě spíše pomocí neustálého čtení daného textu a mechanického opakování,²⁷ mnemotechnikou a dialektikou však otevřeně pohrdali, pravděpodobně z toho důvodu, že mnemotechnika byla spojována se sofisty a takto získala svůj pejorativní nádech (podobně tomu mohlo být i v rámci rétoriky). Jeden z epikúrejců Filodémos z Gadar cituje Alexina, Epikúrova současníka, který kritizuje učitele rétoriky za to, že plýtvají svým časem na neužitečné věci, jako např. zabývání se pamětí.²⁸

Paměť a otisky ve vosku

Autor díla *Rhetorica ad Herennium* přirovnává paměťové obrazy, které se člověku otisknou do paměti, k rytí písmen na voskovou tabulku, kde tyto vyryté znaky zůstanou zachovány, a kdo umí číst, může je kdykoliv použít: „Jako tedy ti, kteří znají písmena, mohou zapsat to, co je jim diktováno, a přečíst, co napsali, tak ti, kteří se naučili mnemotechnice, mohou to, co slyší, umístit na místa a poté to z nich vyslovit díky paměti. Neboť (paměťová) místa jsou podobná voskovým tabulkám nebo listinám a obrazy (jsou podobné) písmenům, uspořádání a umístění obrazů (se podobá) psaní a vyslovování čtení.“²⁹ Podobně Cicero popisuje techniky, které využívají mistři paměti: „(...) tvrdili, že si zapisují, co si chtějí pamatovat, tak jako písmena do voskové tabulky pomocí obrazů na ta místa, která mají připravena.“³⁰

²⁵ YATES 2015, s. 41.

²⁶ DIOG. LAERT., *Vitae* VI, 4, překlad A. KOLÁŘ.

²⁷ Viz např. EPICUR. (3) 84, 4–7.

²⁸ PHLD. I, 78, 19 ff.

²⁹ RHET. HER. III, 17.

³⁰ CIC. *De orat.* II, 84, 360; česky *O řečníku*, s. 90.

Přirovnání paměti k voskovým tabulkám se však neobjevuje jen v příručkách pro umění paměti. Narážky na tuto analogii nalezneme i na dalších místech; zjevně se tedy jednalo o relativně běžné přirovnání, které měli vzdělaní lidé v povědomí. Otázkou je, nakolik je obraz paměti jako voskové tabulky spjat přímo s uměním paměti, nicméně je možné, že některé mnemonické postupy a jejich principy byly mezi vzdělanými osobami všeobecně známy, ať už je tito lidé využívali v praxi, nebo ne.

Obrat „voskové tabulky v myslí“ nalezneme jako obvyčejné přirovnání. Zdá se tedy, že muselo jít o relativně běžnou představu a srozumitelný obrat. Například v Aischylově tragédii *Upoutaný Prométheus*, začíná Prométheus, když líčí Ío její další osudy, svou řeč takto:³¹ „Dřív tobě, Ío, bludnou pouť tvou vyložím, již vpiš si v pamětlivé desky duše své.“

Přirovnání k voskovým tabulkám používá i Platón. V dialogu *Theaitétos* tak jeho Sókratés praví: „Nuže, měj za to, v zájmu úvahy, že v našich duších je vosková hmota (...) Mysleme si, že to je dar matky Mús Mnemosyné a že do této hmoty vtiskujeme, cokoliv si chceme zapamatovat z toho, co uvidíme nebo uslyšíme nebo si vymyslíme, podkládající ji pod vjemy a myšlenky, jako když vtiskujeme znaky pečetních prstenů, a cokoliv se vytiskne, to že si pamatujeme a víme to, odkud tam jest obraz toho, cokoliv však se setře, nebo cokoliv se nemůže vytisknout, to že jsme zapomněli a nevíme.“³²

V podobné souvislosti se o voskových tabulkách zmiňuje i Aristotelés, jenž se teoreticky zabýval mj. pamětí. O umění paměti nikde přímo nepíše, ale zdá se, že předpokládá, že jeho čtenáři jsou s ním do jisté míry obeznámeni. V *De anima*³³ zmiňuje voskové tabulky a dokonce samotné paměťové obrazy.³⁴ Ve svém spise *O paměti* také píše o pamatování si pomocí představ a asociací,³⁵ tedy principech, které se v umění paměti hojně využívají, a v tomtéž díle opět zmiňuje „otisk smyslové představy, jak to činí lidé, kteří pečetí věci pečetními prsteny.“³⁶ Ve spise *De insomniis* dokonce naráží přímo na pravidla pro mnemotechniku, a to opět aniž by je vysvětloval, ale spíše předpokládá, že čtenáři alespoň základní principy a pravidla umění pamě-

³¹ A. Pr. 788–789, překlad J. KRÁL.

³² PL. *Th.* 191c–e, překlad F. NOVOTNÝ.

³³ ARIST. *De an.* 424a17–20, překlad A. KŘÍŽ.

³⁴ ARIST. *De an.* 427b18–20, překlad A. KŘÍŽ.

³⁵ ARIST. *De mem.* 450a, 110–125, česky R. SORABJI 1995: Aristotelés, *O paměti*, s. 81–82.

³⁶ ARIST. *De mem.* 450a30, česky R. SORABJI 1995: Aristotelés, *O paměti*, s. 83.

ti znají: „osoby (...), které si v mysli uspořádají daný seznam věcí podle mnemonických pravidel“,³⁷ podobně v *Topikách* píše, že „jako totiž při vy-cvičené paměti pouhé uvedení některých hledisek způsobuje, že se ihned upamatujeme na věci samé, tak i tyto prostředky zjednáávají větší obratnost v usuzování, protože se pozornost obrací na omezený počet premis.“³⁸ Informace uchované v paměti podobně jako otisky ve vosku pak slouží jako jakási pokladnice, z níž může člověk čerpat uchovávané znalosti a s těmi následně pracovat a využívat je v praxi; pasivní paměť a namemorovaná fakta tak slouží jako pevný základ pro uchování, pochopení a aplikování obsahu dané informace – podobně jako poznámky na voskové tabulce sloužily jako základ a pomůcka k využití obsahu textu, jenž na nich byl zapsán.

Existuje možnost, že Aristotelés sepsal o mnemotechnice celý spis, který se bohužel nedochoval: Diogenés Laertios³⁹ zmiňuje mezi Aristotelovými díly i spis nazvaný *μνήμωνικον*. Podivné ovšem je, že pozdější autoři píší o umění paměti se o něm nezmiňují. Je možné, že se nejednalo o samostatnou studii, ale část většího pojednání o rétorice, případně mohlo jít o teoretickou studii, nikoli praktickou příručku, jak se umění paměti naučit; existuje také možnost, že autorem tohoto spisku nebyl Aristotelés, neboť o některých jiných knihách, které Diogenés Laertios Aristotelovi připisuje, je dnes již známo, že je Aristotelés prokazatelně nenapsal.⁴⁰ Ať už však byl autorem spisu kdokoliv, zdá se, že takové dílo skutečně existovalo, a nemuselo být zdaleka jediné.

Přirovnání mysli k voskovým tabulkám se objevuje i ve stoickém filosofickém systému. V představách stoiků se, podobně jako u Aristotela, představy otiskují do paměti a takto zůstávají zachovány.⁴¹ Diogenés Laertios o tom píše: „Představa je otisk v duši, toto jméno bylo vhodně přeneseno od otisků vznikajících pečetním prstenem do vosku.“⁴²

Pochybní učitel mnemonického umění

Kromě odkazů na mnemotechniku samotnou se ovšem objevují také zmínky o některých osobnostech, které měly jakési formě umění paměti či mnemotechnickým pomůckám vyučovat.

³⁷ ARIST. *Insomn.* 458b 20–25, překlad podle SMALL 2005, s. 76.

³⁸ ARIST. *Top.* 163b24–30, překlad A. KRÍŽ 1975.

³⁹ DIOG. LAERT. *Vitae* V, 26.

⁴⁰ BLUM 1969, s. 103.

⁴¹ BLUM 1969, s. 112.

⁴² DIOG. LAERT. *Vitae* VI, 46, překlad A. KOLÁŘ 1995.

Jednou z osob, která bývá zmiňována ve spojitosti s uměním paměti, a dokonce kromě Simónida jmenována jako jeho zakladatel, je řečník Theodektés, žijící ve 4. stol. př. n. l. Quintilianus o něm uvádí, že „okamžitě opakoval jakýkoli počet veršů, které jednou slyšel“.⁴³ Zmiňuje se o něm i Cicero.⁴⁴ Claudius Aelianus (přelom 2. a 3. stol. n. l.) pak popisuje mnemotechniku jako vynález Simónida, Hippiia a Theodekta, nicméně sám již považuje umění paměti za zbytečné.⁴⁵

V jednom fragmentu Antifana⁴⁶ se uvádí o filosofovi Hérakleidovi Pontském, že byl ὁ τῆν Θεοδέκτου μόνος ἀνευρηκὼς τέχνην – v tomto případě se ovšem může jednat jak o narážku na Theodektovu mnemotechniku, tak také na jeho řečnické umění. Aristotelés zmiňuje jeho dílo *Theodecteia*,⁴⁷ což mohla být příručka pro řečníky, v níž se návod k nějakým mnemotechnickým pomůckám, pokud je Theodektés používal, skutečně mohl objevit. Není však jasné, zdali autorem tohoto díla byl Theodektés: někdy bývá připisováno Aristotelovi.⁴⁸ Je ovšem možné, že pokud sám Theodektés mnemotechniku vyučoval, Aristotelés se o ní takto mohl doslechnout, nebo se u něj dokonce rétorice a/nebo mnemonickému umění učil.⁴⁹

Klasičtí autoři⁵⁰ jmenují ve vztahu k mnemotechnice řečníka Métrodóra ze Sképsie, Ciceronova současníka, působícího mj. na dvoře Mithridata VI. Pontského, jenž měl své umění předvádět na veřejnosti.⁵¹ Plinius⁵² ostatně zmiňuje samotného Mithridata mezi lidmi s pozoruhodnou pamětí a uvádí o něm, že ovládal dvacet dva jazyků národů, nad nimiž vládl. Není tedy nemožné si představit, že se Mithridatés od Métrodóra naučil nějaké paměťové pomůcky. Quintilianus popisuje,⁵³ že Métrodóros ve svém paměťovém systému využíval dvanáct znamení zvěrokruhu, na jejichž základě si vytvořil 360 paměťových míst; posléze tak mohl získat 4320 paměťových míst či obrazů (12 x 360).⁵⁴ Takový počet paměťových míst se zdá být na první pohled nad-

⁴³ QUINT. *Inst.* XI, 2, 51, překlad V. BAHNÍK 1985.

⁴⁴ CIC. *Tusc.* I, 59.

⁴⁵ AEL. *Fr.* VI, 10–11, viz SCHOLFIELD, 1959, s. 23.

⁴⁶ ANTIPH. *frg.* 113 (EDMONDS 1959, s. 212).

⁴⁷ ARIST. *Rh.* III, 9,9.

⁴⁸ Více viz např. CHROUST 1964.

⁴⁹ BLUM 1969, s. 85–87.

⁵⁰ CIC. *Tusc.* I, 59; QUINT. *Inst.* XI, 2, 22.

⁵¹ CIC. *De orat.* II, 360.

⁵² PLIN. *Nat.* VII, 24.

⁵³ QUINT. *Inst.* XI, 2, 22.

⁵⁴ BLUM 1969, s. 121.

nesený, ale ve skutečnosti není nemožné si takovou mnemotechniku představit – kapacita dlouhodobé paměti je prakticky neomezená⁵⁵ a i takto rozsáhlý systém s jasně určenou organizací a strukturou může být relativně přehledný. Pokud měl Métrodóros i nějaké znalosti astronomie, pořadí znamení zvěrokruhu a dekanů mu mohlo dobře posloužit jako pevně uspořádaná a po sobě jdoucí místa.⁵⁶ Používání astronomických a astrologických symbolů v umění paměti se posléze stává velice populární v renesanci, která se při práci s takovýmito obrazy odvolává na hermetismus, a navrácí se tak k antice. Pozdější autoři, pracující v mnemonice s hvězdnými symboly, se dovolávají právě Métrodórovy autority. Mnemotechniku a paměťové systémy založené na astrologii používal ještě v renesanci např. Giordano Bruno.⁵⁷

Cicero⁵⁸ i Quintilianus,⁵⁹ stejně tak jako Plinius,⁶⁰ dále zmiňují také filosofa a řečníka Charmada, krále Kýra, Lucia Scipiona, Crassa a další, u většiny z nich však nelze přesně říci, zdali skutečně s uměním paměti pracovali, psali o něm či mu vyučovali, nebo zda jsou zmiňováni pouze jako lidé s pozoruhodnou pamětí (což se samozřejmě nevylučuje).

Ještě v době Hadrianově měl v Malé Asii vyučovat mnemotechniku Dionýsios z Milétu, o němž se ovšem také říkalo, že své žáky učil v rámci mnemotechniky „chaldejskému umění“, jak nás zpravuje Filostratos, který však sám v umění paměti žádnou důvěru nevkládá.⁶¹ Takové zkazky svědčí o tom, že nějaká forma mnemotechniky mohla být považována za něco, co má co do činění s magií a čarodějnictvím. Není tedy nemožné, že mohlo jít o paměťové obrazy podobné výše zmíněným astronomickým symbolům, kterým byla vždy připisována určitá magická moc.

Paměť před uměním paměti

Umění paměti a mnemotechnika byly však zřejmě využívány a známy již před Simónidem, jemuž byl vynález tohoto umění spíše legendárně připsán. Již dříve mohlo být umění paměti využíváno v rámci básnictví, ale i filosofie nebo náboženství.

⁵⁵ Více viz např. BRADY – KONKLE – ALVAREZ – OLIVA 2008, s. 14325–14329. Toto tvrzení lze obtížně doložit, nicméně konkrétní limit dlouhodobé paměti je neznámý.

⁵⁶ POST 1932, s. 109.

⁵⁷ Např. dílo *De umbris idearum*; více viz např. YATES 2015, s. 231–359.

⁵⁸ CIC. *De orat.* II, 360.

⁵⁹ QUINT. *Inst.* XI, 2, 26.

⁶⁰ PLIN. *Nat.* VII, 24.

⁶¹ PHILOSTR. *VS I*, 523; WRIGHT 1922, s. 90–91.

Důležitost a význam paměti jsou u antických autorů často spojovány s pythagorejci. Nikdy zde nenalezneme přímo popis umění paměti, či dokonce odkazy na ně, ale vzhledem k tomu, že pythagorejci své učení nezapisovali, zřejmě se mu (nebo jeho částem) učili zpaměti, a tedy svou paměť museli cvičit – a právě toto cvičení se v některých zdrojích objevuje. Porfyrios tak v *Životě Pýthagorově* popisuje,⁶² že Pýthagorás učil, aby si člověk každý večer před spaním přesně vybavil, co celý den dělal. Paměť hrála v Pýthagorově učení velkou roli i v rámci metafysických představ o stěhování duší.

Důležitým faktorem byla paměť také u orfiků. Na tzv. zlatých plíščích, malých destičkách pocházejících z 5. stol. př. n. l. až 2./1. století n. l.,⁶³ jsou zaznamenány jakési zkratkovité instrukce pro zemřelé, jak projít podsvětím a dojít až ke strážcům jezera Paměti, před nimiž mají vyslovit určitou formuli a následně se z jezera napít, aby mohli blaženě žít v zásvětí mezi zasvěcenými. Tak např. zlatý plíšek z Petelie v jižní Itálii, pocházející přibližně z doby 350 př. n. l., uvádí tento text: „Nalevo od Hádova domu nalezněš pramen, / u něho se tyčí bílý cypřiš. / K tomuto prameni se nikterak nepřibližuj. / Na druhé straně nalezněš, jak z jezera Paměti / vytéká chladivá voda. Před ní jsou strážci. / Řekni: ‚Jsem synem Země a hvězdného Nebe, / avšak můj rod je nebeský, to vezte i vy. / Jsem vyprahlý žízni a zmirám. / Nuže, dejte mi hned / napít studené vody vytékající / z jezera Paměti!‘ / A oni ti dají napít z božského [pra]mene / a nadále budeš panovat [s ostatními] hrdiny. / Toto je dí[lo Pam]ěti. Když má zemřít, / [na zlato] ať toto napí[še] hrdina, který je pamětliv, / aby jej stra[š]livě neodvedla dolů temnota, která vše zahaluje.“⁶⁴

Přestože zde opět nejde o umění paměti, vidíme, že paměť jako taková byla v rámci tohoto náboženského fenoménu velmi důležitá a neméně důležitě bylo pamatovat si přesně slova, která byla třeba vyslovit před strážci v podsvětí. Hraje-li paměť v náboženských představách tak důležitou roli, je možné, že v rámci tohoto pojetí byly memorovány např. některé rituální texty či jejich ústní podání, a nějaké paměťové pomůcky tak mohly jejich vyznavačům dobře posloužit. V pozdějších dobách, např. v renesanci, pak není neobvyklé, že umění paměti a jeho různé interpretace byly využívány v rámci různých magických a náboženských představ, kde si měl člověk pomocí paměťových obrazů uložit do mysli celý vesmír a jeho sféry, cesty do nebe a pekla atp.⁶⁵

⁶² PORPH. VP 40; překlad K. SVOBODA, *Zlomky předsokratovských myslitelů*, s. 41.

⁶³ Viz *Orfeův sestup do podsvětí*, s. 17.

⁶⁴ BERNABÉ 476 F 476 F; KERN F 32a; český překlad viz *Orfeův sestup do podsvětí*, 2011, s. 77–78.

Mluvicí obrazy

Možná, že pro počátky principů umění paměti však musíme zajít ještě dále, a to do starověkého Egypta. Starý Egypt byl kulturou, ve které hrála paměť významnou roli – ať už se to týká posedlosti Egyptanů tím, aby si je někdo pamatoval, nebo jejich představ o posmrtném životě a zásvětí. Kdo chtěl totiž ve starověkém Egyptě blaženě žít na věky věků, musel mít ideálně uložené v hlavě, povětšinou pak zapsané ve své hrobce, tzv. zásvětní texty, tedy magicko-náboženské texty, díky nimž měl dotyčný přejít všemi nástrahami zásvětí. Tyto texty však měl zemřelý odříkávat např. před strážci bran zásvětí, podobně jako u výše zmíněných orfiků.

Ve starověkém Egyptě ovšem existoval také titul vysoce postavených kněží, který zněl „kněz předčítatel“.⁶⁶ Jednalo se o osoby, které měly na starost práci právě s takovými texty a při různých rituálech je měli recitovat, tedy pravděpodobně umět nazpaměť. V tomto procesu hrála velkou roli přesnost – magická slova se musela vyslovit přesně a bez chyb, jinak pozbyla svou magickou moc a byla neúčinná. V některých egyptských (nejen) náboženských textech tak čteme zmínky o tom, jak je důležité si správná slova zapamatovat,⁶⁷ ale i obavy z toho, že by je mohl člověk zapomenout či poplést.⁶⁸ Vzhledem k množství variant takových textů, narážek a odkazů, které mohl pochopit jen někdo, kdo takové texty dobře znal, a ke skutečnosti, že bylo velice důležité si znění takových textů pamatovat (ať už v rámci náboženských představ v zásvětí, nebo v rámci náboženské praxe v pozemském životě), je pravděpodobné, že lidé, kteří je měli zapsány ve svých hrobkách, je měli mít uložené také v hlavě. Kněží, kteří s nimi skutečně pracovali, je pravděpodobně zpaměti uměli. V některých textech se pak v zápisu objevují pouze nadpisy nebo několik prvních slov, a zjevně se tedy předpokládalo, že ten, kdo bude s takovým textem pracovat, jej zná zpaměti.⁶⁹ Je možné, že

⁶⁵ Více viz YATES 2015, s. 126ff.; ROSSI 2000.

⁶⁶ Termín „kněz předčítatel“ je ustálený překlad staroegyptského kněžského titulu, který dosl. znamená „ten, který je pod svítkem“, tzn. ten, kdo nese svítek. Jednalo se o vysoce postavené osoby, které měly na starosti především náboženské a magické texty, s nimiž pracovali a také je recitovaly při některých rituálech.

⁶⁷ Např. *Texty rakví* 156, 657, 467, 716 (DE BUCK II 309c–II 325d; VI, 278g–r; V 363a–280d; VI 3451–o) atd.; podobně i v některých autobiografiích o sobě staroegyptští úředníci tvrdí, že si pamatovali a nezapomínali (např. Louvre C 167–E 3111 nebo Louvre C 168, viz LANDGRÁFOVÁ 2011, s. 142, 145–146. Viz též MÍČKOVÁ 2013, s. 61–63.

⁶⁸ Např. *Texty rakví* 453 (DE BUCK V 322a–323j) a 454 (DE BUCK V 323k–326k), *Knihy mrtvých* 90 (NAVILLE 1886, s. 102).

právě tito kněží pak mohli využívat jakousi formu paměťových pomůcek, přestože nemuselo jít o klasické umění paměti, jak je známe z antiky.

V této souvislosti je zajímavé podotknout, že egyptské hieroglyfické písmo, a logofonetické písemné systémy obecně, kódují zápis slov na základě principu, který je velice podobný tomu, jak fungují paměťové obrazy v klasické *ars memoriae*.⁷⁰

Egyptské písmo se skládá z několika typů znaků: fonogramů, logogramů a determinativů. Fonogramy zapisují jednu nebo více hlásek, tak např. zapisuje hlásku *f*, čteme jako *anch*. Logogramy mohou zobrazovat přímo věc, kterou označují (☉ – *ra* – „slunce“), nebo na ni odkazovat pomocí symboliky (𓂏 – *nečer* – „bůh“, znak zobrazuje standartu před chrámem), případně fungovat jako rébus např. na základě zvukové podobnosti (výše uvedený znak , *anch*, zobrazuje původně řemínek od sandálů, ale jelikož slovo *anch*, „život“, se četlo stejně či podobně, zapisovalo se tímto znkem). Posledním druhem znaků hieroglyfického písma jsou tzv. determinativy či klasifikátory, které se nečtou, ale zařazují slovo do určité kategorie; tak např. znak pro slunce ☉ může být použit jako determinativ u slov, označujících časové úseky, pojmy, mající něco společného se světlem atp., determinativ odkazuje na pohyb či chůzi atd. Jelikož egyptské písmo nezapisovalo samohlásky, mnohdy je determinativ jediným možným vodítkem k přesnému významu slova, neboť konsonanty těchto slov jsou totožné, např. – *sen* – „bratr“, ale – *sen* – „dýchat“.

Na těchto jednoduchých příkladech lze vidět, že princip utváření slov v hieroglyfickém písmu není nepodobný některým principům, jež antičtí autoři popisují ve svých spisech o umění paměti. Vzhledem ke zmíněné skutečnosti, že egyptština nikdy nezapisovala samohlásky, již samotné čtení a výslovnost fungovaly v tomto systému z určitého hlediska na základě mnemotechniky.⁷¹ Díky logofonetickému charakteru staroegyptského písma tak mohly jednotlivé znaky kódovat narážky na další významy pomocí své fonetické hodnoty, ale také symboliky nebo metafory či metonymie, podobně jako v sobě obrazy v paměťových palácích antických autorů skrývají upomínky na pamatované věci, ať už se jedná o jednotlivé pojmy, nebo celé koncepty či části řečnického projevu.

⁶⁹ DIELEMAN 2005, s. 79.

⁷⁰ LANDGRÁFOVÁ 2012, s. 57.

⁷¹ MELTZER 1980, s. 48–49.

Obzvláště viditelné jsou pak tyto hříčky se staroegyptským jazykem a obrazy v tom, co je někdy nazýváno staroegyptská „kryptografie“,⁷² kdy jsou v zápisu některých slov záměrně používány znaky, jimiž se daná slova běžně nepsala. Přidané znaky tak mohly naznačovat nějaký další význam; nebo jsou některé znaky úmyslně vynechány, a slovo tak dostává širší možnosti interpretace. Tento způsob psaní je doložen již u nejstarších textů, a to především náboženských, neboť pro někoho, kdo znal pozadí a kontext těchto textů, mohly takové drobné změny fungovat jako náznak či paměťový háček, který upozorňoval na alternativní významy textu. Velice oblíbenými se takové způsoby zápisu pak staly v ptolemaiovské době.

V dobách, kdy v Egyptě vládli Ptolemaiovci, již starobylé hieroglyfické písmo uměla číst jen úzká skupina kněží, které Řekové považovali za skupinu podivných existencí, trávících svůj život studiem mystických věd a zasvěcováním do podivných rituálů,⁷³ přičemž tito kněží takovou tradici značně příživovali. Není divu, že se takto mezi Řeky rozšířila představa o tom, že hieroglyfické písmo vůbec nezachycuje jazyk jako takový, ale slouží jako jakýsi zkratkovitý systém, zachycující obsah pomocí symbolů, obrazů a metafor. Zřejmě nejznámějším příkladem takových interpretací je Horapollonova *Hieroglyphica* z 5. stol. n. l., tedy z doby, kdy se již hieroglyfické písmo nepoužívalo ani v Egyptě. Některé z Horapollonových výkladů egyptským znakům odpovídají, jiné ne, jeho vysvětlení je však vždy založeno na symbolickém výkladu, který neodpovídá skutečnému systému egyptského písma. Takový princip je pak mnemonickým obrazům ještě mnohem blíže.

Přestože tedy klasické umění paměti známe především z římského prostředí, je zjevné, že bylo využíváno již ve starověkém Řecku, a je možné, že řecké doklady o mnemotechnikách se do dnešních dnů pouze nedochovaly a že římstí autoři mohli pracovat ze zdroji, které dnes již nejsou k dispozici. Otázkou je, nakolik se umění paměti v Řecku a jeho různé verze lišily od klasické *ars memoriae*, a jak přesně a kým bylo využíváno. Jeho původ je tedy stále zahalen tajemstvím – přestože za legendárního zakladatele umění paměti je považován Simónidés, je zřejmé, že on sám navazoval na nějakou starší tradici, ať už se jedná o mechanismy předávání orální poezie, cvičení paměti související se staršími filosofickými a náboženskými směry, nebo nějaké formy paměťových technik, jejichž původ leží ještě dále v minulosti než v samotném antickém Řecku.

⁷² ASSMANN 1997, s. 316–318.

⁷³ ASSMANN 1997, s. 323.

Použitá literatura**Prameny a překlady:**

- AELIAN. *On the characteristics of animals*, vol. II, book VI–XI. London: William Heinemann – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1959.
- AISCHYLOS. *Upoutaný Prométheus*. Překlad J. KRÁL. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1914.
- ARISTOTELÉS. *De anima*. Český překlad A. KRÍŽ. Praha: Jan Leichter 1942.
- ARISTOTELÉS. *De memoria et reminiscencia*. Překlad M. POKORNÝ. Praha: Rezek 1995.
- ARISTOTELÉS. *De sensu, De memoria, De somno, De insomniis, De divinatione per somnia, De longaevitate, De iuventute, Parva naturalia*. Oxford: Clarendon Press 1955.
- ARISTOTELÉS. *Rétorika*, 3.vyd. Překlad A. KRÍŽ. Praha: Rezek 2010.
- ARISTOTELÉS. *Topiky (Organon V)*. Překlad A. KRÍŽ. Praha: Academia 1975.
- BRUNO, Giordano. *De umbris idearum*. Firenze: Casa Editrice Leo S. Olschki 1991.
- [CICERO]. *Ad C. Herennium de ratione dicendi (Rhetorica ad Herennium)*. In *Cicero I*. London: Harvard University Press 1954 (*The Loeb Classical Library*).
- CICERO. *De oratore: De fato; Paradoxa stoicorum; De partitione oratoria*, Book III. Cambridge: Harvard University Press 1942.
- CICERO. *O řečníku* [výbor]. Překlad V. PRACH. Praha: Hendrich 1940.
- CICERO. *Tuskulské hovory; Cato starší o stáří; Laelius o přátelství*. Překlad V. BAHNÍK. Praha: Svoboda 1976.
- DIELS, Hermann – KRANZ, Walther. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Hamburg: Rowohlt 1957.
- KALLIMACHOS. *Callimachi Fragmenta nuper reperta. Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen*. Ed. R. PFEIFFER. Bonn: A. Marcus und E. Webwe's Verlag 1921.
- DIOGENÉS LAERTIOS. *Životy, názory a výroky proslulých filosofů*. Překlad A. KOLÁŘ, editor D. MACHOVEC. Pelhřimov: Nová tiskárna 1995².
- EPICURUS. *Opera*. In ARRIGHETI, Graziano. *Epicuro Opere. Introduzione, testo critico, traduzione e note. Classici della filosofia IV*. Torin 1960.
- The Fragments of Attic comedy*, vol. II. Ed. John M. EDMONDS. Leiden: Brill 1959.
- KERN, Otto. *Orphicorum fragmenta*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung 1922.

- Lyra Graeca: Being the remains of all the Greek lyric poets from Eumelus to Timotheus excepting Pindar*, Vol. II. Ed. John M. EDMONDS. London: William Heinemann / New York: G. P. Putnam's sons 1924.
- ORFEŮV SESTUP DO PODSVĚTÍ: Výbor z orfických textů. Uspořádal Krištof A. ERHART, Praha: Pavel Mervart 2011.
- PHILODEMOS, *Rhetorica*. Překlad a komentář H. M. HUBBEL. *Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences*, XXIII, 1920, s. 243–382.
- PHILOSTRATUS and EUNAPIUS, *Lives of the sophists*. London: William Heinemann / New York: G. P. Putnam's sons 1922.
- PLATÓN. *Hippias Větší; Hippias Menší; Ión; Menexenos*. Čtvrté, opravené vydání. Překlad F. NOVOTNÝ. Praha: OIKOYMENH 2010.
- PLATÓN. *Theaitétos*, 2. vyd. Překlad F. NOVOTNÝ. Praha 1995.
- PLINIUS SECUNDUS. *Natural history: Preface and books 3–7*. Cambridge: Harvard University Press 2004.
- POETAE EPICI GRAECI. In BERNABÉ, Albert (ed.). *Poetae epici Graeci. Testimonia et fragmenta, II: Orphicorum et orphicis similibus testimonia et fragmenta*, 1–3. München: Saur 2004.
- QUINTILIANUS. *Základy rétoriky*. Překlad V. BAHNÍK. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1985.
- SVOBODA, Karel. *Zlomky předsokratovských myslitelů*. Praha: Československá akademie věd 1962.
- TEXTY RAKVÍ. In BUCK, Adriaan de. *The Egyptian Coffin texts, I–VII*. Chicago: University of Chicago Press 1935–1961.
- XENOFÓN. *Symposium or The Banquet*, In *The works of Xenophon*. New York: Macmillan and Co. 1890.

Sekundární literatura:

- ASSMANN, Jan. Zur Ästhetik des Geheimnisses. Kryptographie als Kaligraphie im alten Ägypten. In *Schleier und Schwelle. Archäologie der literarischen Kommunikation V, 1: Geeheimnis und Öffentlichkeit*. München: Wilhelm Fink Verlag 1997, s. 313–327.
- BLUM, Herwig. *Die antike Mnemotechnik*. Hildesheim: Georg Olms Verlag 1969.
- BRADY, Timothy F. – KONKLE, Talia – ALVAREZ, George, A. – OLIVA, Aude. Visual long-term memory has a massive storage capacity for object details. In *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, September 2008 (online)*.
- CHISHOLM, Hugh (ed.). Theodectes. In *Encyclopædia Britannica 26 (11th ed.)*. Cambridge: Cambridge University Press 1911.

- CHROUST, Anton-Hermann. Aristotle's earliest. Course of lectures on rhetoric. In *L'antiquité classique*, 1964, Vol. 33, Num. 1, s. 58–72.
- CLARK, Matthew. Formulas, metre and type-scenes. In FOWLER, Robert (ed.). *The Cambridge companion to Homer*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, s. 117–138.
- DIELEMAN, Jacco. *Priests, tongues and rites. The London-Leiden Manuscript and translation in Egyptian ritual (100–300 CE)*. (The religions in the Graeco-Roman World 153.) Leiden: Brill 2005.
- HAVELOCK, Eric A. *Preface to Plato*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press 1963².
- LANDGRÁFOVÁ, Renata. Ars memoriae aegyptiaca? Egyptské hieroglyfy a antické umění paměti. *Pražské egyptologické studie*, 2012, IX, s. 56–59.
- LANDGRÁFOVÁ, Renata. *It is my Good name that you should remember: Egyptian biographical texts on Middle kingdom stelae*. Prague: Charles University in Prague 2011.
- LORD, Albert B. *The singer of tales*. Cambridge, Mass: Harvard University Press 1964².
- MELTZER, Edmund S. Remarks on ancient Egyptian writing with emphasis on its mnemonic aspects. In KOLERS, Paul A. – WROLSTAD, Merald E. – BOUMA, Herman (eds.). *Processing of visible language 2, NATO Conference Series, Serie III. Human Factors, vol. 13*. New York and London 1980, s. 43–66
- MEYER Eduard. *Theopomps Hellenika: mit einer Beilage über die Rede an die Larisaer un die Verfassung Thessaliens*. Halle: Max Niemeyer 1909.
- MÍČKOVÁ, Diana. Za slovy bohů: Šifra mistra Thovta. *Pražské egyptologické studie*, 2013, XI, s. 58–64.
- MOLYNEUX, John H. *Simonides: A historical study*. Bolchazy-Carducci Publishers 1992.
- NAVILLE, Edouard. *Das aegyptische Todtenbuch der 18. bis 220. Dynastie*. Berlin: Verlag von A. Asher 1886.
- POST, L. A. Ancient memory systems. *Classical Weekly*, 1932, 25, s. 105–110.
- ROSSI, Paolo. *Logic and the art of memory: The quest for a universal language*. London: The Athlone Press 2000.
- SALE, Mary. The oral formulaic theory today. In WATSON, Janet (vyd.). *Speaking volumes*, Leiden: Brill 2001, s. 53–81.
- SCHIAPPA, Edward. Dissoi Logoi. In BALIFF, Michelle – MORAN, Michael G. (eds.). *Classical rhetorics and rhetoricians: Critical studies and sources*. London: Greenwood 2005, s. 146–148.

- SMALL, Jocelyn Penny. *Wax Tablets of the Mind: Cognitive Studies of Memory and Literacy in Classical Antiquity*. New York: Routledge 1997.
- SORABJI, Richard a ARISTOTELÉS. *Aristotelés o paměti*. Praha: Rezek 1995.
- SPRAGUE, Rosamond K. Dissoi Logoi or Dialexeis. *Mind, New Series*, 1968, vol. 77, no. 306, s. 155–167.
- YATES, Frances. *Umění paměti*. Praha: Malvern 2015.

Mgr. Diana Míčková, Ústav řeckých a latinských studií, Filozofická fakulta,
Univerzita Karlova, nám. Jana Palacha 2, Praha 1, 116 38
daja.mickova@seznam.cz